

ANTONIO BERGÓN LÓPEZ I LA PINTURA CERÀMICA DE LA FÀBRICA VALENCIANA DE GASTALDO

99

Mercedes González Teruel

Taller de ceràmica, Vallés 16, Xàtiva (València)

L'evolució de la pintura sobre taulell, o rajola, al segle XIX valencià es caracteritza per la recerca de nous efectes pictòrics i el desenvolupament de la tradicional tècnica ceràmica. Les fàbriques s'obren als productes i modes de l'exterior del país, i els professionals, formats en les acadèmies de Belles Arts, provoquen la transformació de la producció ceràmica valenciana. La troballa en els fons de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de dues plaques signades per l'artista Bergón i realitzades a la fàbrica de Gastaldo, com així llegim en la rúbrica, proporciona una excel·lent oportunitat d'estudi.

Les dades sobre la vida del pintor Antonio Bergón López no abunden, encara que les seves obres estiguen realitzades amb totes les tècniques que va tenir a l'abast i repartides per tots els centres artístics del moment. Sabem que va néixer el 1830 i va morir el 1920

The evolution of valencian tile painting in the nineteenth century is characterized by the search for new painterly effects and development of traditional ceramic art.

Factories are open to products and fashions from outside the country, and professionals trained in the academies of Fine Arts, cause the transformation of the valencian ceramics production.

The finding funds Victor Balaguer Library-Museum two plaques signed by the artist Bergón and made in the factory Gastaldo, as well read in the section, provides an excellent opportunity to study.

Al·legoria de la instrucció,
detall de la Signatura

Les dades sobre la vida del pintor Antonio Bergón López no abunden, encara que les seves obres estiguen realitzades amb totes les tècniques que va tenir al·l'abast i repartides per tots els centres artístics del moment. Sabem que va néixer el 1830 i va morir el 1920¹. Va estudiar a l'acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, a València, on va ser company de Salustiano Asenjo² i Francisco José Brel³, entre d'altres. Va viure al cèntric carrer de Calabazas de València. Va ser un pintor polifacètic que va treballar l'expressió artística des de molt diverses tècniques. Com a litògraf, va il·lustrar la revista *El Museo literario* (1863), on va obrir una galeria de personatges cèlebres amb un estil realista⁴. Va il·lustrar escenes complementant els textos de les publicacions, i com a il·lustrador sabem que

va col·laborar a la revista *El juguete* (1871), com a dibuixant humorístic va treballar més en la revista *València Còmica* (1889) i encara que mai no es va interessar per les qüestions socials o polítiques, va retratar la societat valenciana amb molta intel·ligència. El seu estil era d'una gran perfecció, fet que se li va reprimir sovint quan va realitzar vinyetes per a aques, ja que pel que sembla s'havien d'assemblar més als dibuixos tradicionals⁵.

Una de les obres que ha transcendit sovint retallada i sense la seva signatura, és una xilografia que es va publicar a la revista *El Museo literario*, i que representa l'enderrocament de les muralles del segle XV de la ciutat de València. La destrucció es va iniciar el 20 de febrer de 1865 i vuit dies després ja es va publicar, per la qual cosa es va convertir una de les poques imatges gràfiques que il·lustren l'enderroc. Nombroses obres, com estampes i retrats, es poden consultar als fons digitals de la Biblioteca digital hispànica, on es percep la qualitat de les imatges⁶. Altres treballs a tenir en compte són els de La nostra Senyora del Castell de Cullera (CA 1860), dibuixada per Bergón, que forma part del catàleg dels fons del Museu de Ceràmica de València, amb el número d'inventari CE4 / 02308.⁷

Els seus retrats de personatges il·lustres són de gran qualitat, realitzats per a la litografia Alegre⁸ majoritàriament, però també són extraordinaris els retrats a l'oli que formen part de la col·lecció de *Las Escuelas de Artesanos* de València. Tres olis, signats,

d'una grandària 72,5x53, 5 cm, executats cap a 1890, són dignes d'esmentar⁹. En aquesta institució particularment es conserva un gran oli de mida 225x138 cm, titulat *Al·legoria de la instrucció*¹⁰, va ser donat per l'autor a l'octubre de 1872 i portava dedicatòria dirigida a la Junta de *Las escuelas de Artesanos*. Arran d'aquest gest, la Junta va decidir nomenar soci de mèrit a Bergón. El llenç presideix una de les parets del saló de sessions de les Escoles i és molt interessant la iconografia ideada per l'autor, que pinta sota el lema de moralitzar instruint, inspirat sota el lema d'Horaci, *Naturam Minerva Perficit*.

La relació d'Antonio Bergón amb *Las Escuelas de Artesanos* de València va ser molt generosa, com queda reflectiten els arxius d'aquesta institució. A més de les donacions d'obra que va fer, va pintar un escut per al domàs de la balconada de l'edifici d'aquestes escoles i el dia 23 agost de 1872 anoten en les actes de l'escola la certificació del seu agraïment. En aquests documents trobem el testimoni del caràcter que havia de tenir aquesta relació en una nota adreçada al pintor el 27 d'octubre de 1872, i que transcrivim literalment per l'interès de les dades que reflecteix.

Al dar cuenta a la Junta del notable desprendimiento de V(sted) regalando el cuadro que hoy luce el salón de sesiones dicha Junta vió con singular placer que Valencia cuenta en su seno infinidad de hombres que su amor patrio, su constante afición al trabajo y

*su empeño por el mejoramiento de las clases obreras, son bastantes a que se les aprecie y que se les haga lugar preferente entre sus conciudadanos honrados que merecen la justa recompensa de la gloria a la cual se ha hecho V(sted) tan acreedor, esta no puede la modesta Junta de las Escuelas de Artesanos pero puede dar las más expresivas gracias haciendo patente la consideración que V(sted). se merece*¹¹

L'obra ceràmica feta per Antonio Bergón està encara per estudiar. Únicament sabem que va realitzar l'encàrrec de les rajoles del Via Crucis¹² d'Asp (Alacant), encarregats a la fàbrica de Gastaldo, i les dues plaques que conserva la Biblioteca Museu Víctor Balaguer. La importància d'aquestes plaques és extraordinària primerament per la signatura del pintor i l'afegit de la signatura de la fàbrica i, en segon lloc, per la informació que aportarà per a la identificació posterior dels treballs sobre rajola d'Antonio Bergón López.

LA FÀBRICA DE GASTALDO

Luis Gastaldo Aznar (nascut el 1805) va succeir en l'empresa ceràmica (fundada al voltant de 1795) Josep Fos Carbonell, quan va morir el 1846, i la va mantenir almenys fins a l'any 1871, fins i tot sense canviar-ne el nom. Coneixem el treball de la fàbrica de Fos perquè va signar com a mínim dues obres que es conserven actualment. La primera a l'interior d'una casa de Vinaròs (Castelló), unes rajoles dedicades a Sant Joan Baptista i els àngels¹³re-

alitzades entre els anys 1830-1840, i signats amb el nom de la fàbrica, Fos, situada al carrer Nou de Pescadors¹⁴, actualment Carrer Ribera, al Barri de Russafa de València. Una altra obra signada per la fàbrica de Fos és un panell de taulells dedicat a la Mare de Déu dels Desemparats, datat el 1855, i signat pel pintor Juan Ortiz, a la fàbrica de D. José Fos. Aquesta obra forma part dels fons del museu Nacional de Ceràmica González Martí de València, amb el número d'inventari CE1 / 00512.

Luis Gastaldo va haver de conèixer bé la fàbrica de Fos i, en fer-se'n càrrec, modernitza i impulsa l'empresa fins a arribar a ser reconeguda amb diversos premis¹⁵. L'any 1860, Gastaldo va ser premiat amb la medalla daurada de plata de segona classe en l'Exposició de la Societat d'Amics del País de València on va mostrar dos paisatges pintats sobre rajola i altres setze dibuixos¹⁶. Un altre encàrrec important de la fàbrica Gastaldo va ser l'elaboració de les rajoles pintades amb la retolació dels carrers de Madrid¹⁷, que són lliurades l'any 1864.

José Gastaldo Martínez, el fill de Louis Gastaldo Aznar i de Paula Martínez Sorlí, gestiona l'empresa al costat del seu pare des de l'any 1859, fins que l'any 1871, en morir el seu pare, n'assumeix tota la gestió¹⁸. D'aquesta manera, el 1871, José Gastaldo apareix censat com a *fabricante de azulejos*.

Una nova etapa comença a la fàbrica Gastaldo. Encara que l'ambient general per a la indústria ceràmica és de crisi i molt proble-

màtic, el 1873 és premiada la fàbrica per els taulells que presenta a l'Exposició valenciana de la fira de juliol de València. Lluís, l'hereu de l'empresa, va ser un extraordinari publicista, els seus productes són elogiats per la premsa del moment i no deixa de presentar-se a tots els certàmens quan té l'oportunitat. Acumula els reconeixements en forma de premis i ara -el 1877-, a més, ajudat pel contracte al millor pintor de rajoles valencià del moment, Francisco Dasí Ortega (1833-1892). La fàbrica de Gastaldo arriba a ser reconeguda com la de major qualitat de la ciutat de València, l'any 1884, per davant dels seus competidors directes, la fàbrica de Monleón, i la de Novella i Garcés.

El 1883 la fàbrica Gastaldo arriba a denominar-se "*acreditada fàbrica de pintura sobre ceràmica*"¹⁹ en l'Exposició Nacional de Minería, Metal·lúrgia, Ceràmica i Cristalleria celebrada a Madrid, on a més va ser premiat amb la medalla de plata. A l'Exposició Regional de Minería del mateix any va obtenir la medalla d'or, i a partir d'aquest moment contracta Antonio Bergón López, que aporta novetats i nous dissenys a l'empresa. El 1884 Gastaldo promociona el pintor Bergón, "*cuyas disposiciones para la pintura cerámica nada tienen que envidiar a los más expertos en esta clase de Trabajos*"²⁰. El polifacètic Antonio Bergón comença una nova etapa artística de la qual poc es coneix, excepte les poques dades que ens proporcionen les dates.

Gastaldo continua amb la seva iniciativa i el seu treball de publicista i aprofita els

aparadors del carrer Saragossa de València per exposar les últimes creacions, entre les quals s'inclourien les del pintor Bergón. L'Exposició del Casino Industrial de València el 1887 va marcar el final de la relació entre Gastaldo i Bergón ja que la fàbrica va entrar en crisi i no es va recuperar.

ELS TAULELLS DEL MUSEU BIBLIOTECA VÍCTOR BALAGUER

En la col·lecció de rajoles de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer es troba una parella de plaques ceràmiques fetes a mà de mida aproximada 20 x 30 cm. Es conserven emmarcades de forma clàssica, encara que en el dors deixen entreveure el treball manual de conformació de l'argila. Anem a analitzar-les per considerar les característiques particulars del treball de la Fàbrica de Gastaldo i de la feina del seu pintor Antonio Bergón. No és corrent en els pintors de rajoles valencianes del segle XIX que signin amb el nom i que, a més, afegixin el nom de la fàbrica per a la qual treballen. A través d'aquest interessant detall podem intuir que Bergón pintaria la rajola amb els materials de la fàbrica que al seu torn proporcionarien els obrers especialitzats. Es diferencia així gràficament el pintor de la resta de la producció que necessàriament ha de començar i concloure el treball dins el mateix procés.

Placa de personatge valencià masculí.

Número de catàleg de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, 1008.

Signat com *Fca. De Gastaldo* i sota *Bergón* pg, embolicat en una rúbrica oval a la cantonada inferior dreta. Anotació en vermell del número d'inventari 1008 (realitzada amb pintura en fred pel personal de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer).

La placa mostra un personatge valencià vestit a la manera de finals del segle XIX valencià. La figura, gairebé un retrat (o potser ho fos), ocupa tot el centre de l'escena en primer pla. L'expressió és dolça i està pintat amb els trets molt senzills, però treballats. Al fons, un paisatge desconegut, contrasta amb el detallisme de la figura pintada.

El personatge va tocat amb un mocador (*mocaor*) de colors vius, que solia ser de seda o de cotó i que era una peça imprescindible per col·locar entre el cap i el barret. El *copino*, el model de barret que porta el pagès a la mà, era de forma senzilla i amb la copa molt baixa i arrodonida. Realitzat en drap i adornat per un cordó de colors, que no es deixa veure en el taulell.

El vestit, de festa, o de celebració, porta tots els ornaments possibles. Un mocador sortint de la butxaca de la jaqueta curta (*jupa*) curta i una armilla de ras o de seda de color daurat. La manta és una peça característica de la indumentària de l'home valencià. N'hi ha de moltes maneres, la que porta el personatge s'anomena *manta de cornalo*, confeccionada en llana i caracteritzada per la seva rematada en boletes. El calçat,

espanyes, era el més utilitzat per l'home, tant per vestir com per treballar. Realitzades amb una sola d'espart i el taló i puntera s'elaboraven en tela de cotó unides per mitjà d'unes cintes característiques negres, que el valencià de Bergón col·loca a sobre d'unes mitges blanques.

Morfologia de la peça ceràmica

Conformació: Conformació humida manual per modelatge.

Anvers: Capa d'esmalt aplicada a bany, no és gruixuda però prou opaca. No deixa entreveure l'argila.

Revers: La placa està realitzada amb argila de color rosa vermellós després de la cocció. Advertem restes de material no identificat adherit, i cap resta d'esmalt vitrificat. S'observen petites restes de pinyol (*caliche*) formant part de la massa.

Cant: Pel tipus de manufactura suposem que la placa es va realitzar amb una lleugera forma de cunya als costats. No podem comprovar-ho perquè la peça es va trobar emmarcada.

Tècnica Pictòrica

Execució: La placa ceràmica està pintada a mà amb la tècnica de pintura sobre esmalt en cru, la tradicional als obradors ceràmics del segle XIX valencià. El dibuix, de correcció acadèmica, es va realitzar sobre un paper no gaire gruixut i que serviria a més posteriorment com estergit per traspasar el dibuix a la placa ceràmica quan aquesta ja disposés de l'esmalt.

No es dibuixa el contorn de la figura com en altres obres ceràmiques, el color dibuixa suaument les formes i ombrreja el pintor per superposició de color. El color blanc no es pinta, s'utilitza l'esmalt de base, únicament se li dóna forma a través dels colors que l'envolten. I el color rosavermellós, una novetat en les ceràmiques de finals del segle XIX, aquí és utilitzat amb mestria i ben cuit. El color carmí suau de les carnacions no era un color fàcil d'aconseguir a la paleta ceràmica i aquí el veiem ben ombrerat i amb les mateixes tonalitats que utilitzava el pintor Francisco Dasí²¹. La llum que aconsegueix amb el raspat dels colors que deixa el blanc de base és una característica pròpia de l'estil de Bergón.

És interessant observar la diferència d'execució que mostra la figura i el seu fons que es va realitzar amb pinzellades ràpides, mentre que la figura busca el detallisme i la perfecció.

Pinzells: Utilitza pinzells petits per produir pinzellada petita, curta i massissa de color. Utilitza gairebé un puntillisme decidit i molt delicat amb les pinzellades de colors ceràmics. Calculem la utilització de dos pinzells bàsics, un 0,1 cm per perfilar i un altre de mida de 0.3 cm per als matisos i farcits.

Colors: Els colors que fa servir Bergón ja són colors ceràmics preparats a les fàbriques. Els òxids purs es continuaran manejant però a poc a poc són substituïts com podem observar en els materials utilitzats pel pintor. Veiem que utilitza el Blau molt fosc, (Dasí l'utilitza en el panell de rajoles Sant Jordi²²)

per al vestit, color que aconsegueix la fàbrica de Gastaldo i que veurem utilitzat en altres panells de rajoles. Blau cel matisat amb el rosa clar per als fons de cel. El negre té una qualitat molt bona, ben fos i lluny dels problemes que presenta sovint el manganès, el veiem en el barret i en les cintes del calçat. Els verds utilitzats en petita quantitat mostren la utilització del verd maragda preparat ceràmic molt a l'ús en aquell moment. L'ocre i el marró clar- groc fosc, amb prou feines es destaquen excepte en la brillantor que adquireix el teixit de l'armilla, potser de seda o ras. El rosa carmí de la pell i el vermell de la manta són la mostra de l'evolució de les fàbriques ceràmiques i que van aconseguir introduir les novetats que les empreses de l'exterior els oferien²³.

Ornamentació.

El taulell manca de remat pintat . Sovint les orles pintades sobre la rajola tancaven la composició interior mitjançant motius heretats del barroc, estil que s'abandona en aquesta època i que tornarà a aflorar posteriorment en la taulelleria valenciana. La figura és el centre d'atenció del treball del pintor. Potser fos un encàrrec, representant a una parella valenciana, o potser únicament una representació de la vestimenta tradicional.

Conservació

L'estat de conservació és bo, llevat d'un trencament que s'aprecia a la cantonada superior dreta. El trencament és net i sense descamació de l'esmalt. La resta de la peça és perfectament apreciable sense esquerdills

ni trencaments. La peça manté la cohesió malgrat l'ús, i es troba en bon estat.

Placa de personatge valencià femení

Número de catàleg de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, 1007

Signat com *Fca. De Gastaldo Bergónpg*, embolicat en una rúbrica oval a la cantonada inferior dreta. Anotació en vermell del número d'inventari 1007 (realitzada amb pintura en fred pel personal de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer).

La placa mostra una figura femenina vestida amb indumentària valenciana de finals del segle XIX. La representació femenina, potser un retrat, que ocupa tota la zona central de la placa, deixa entreveure en el fons una barraca valenciana, construcció tradicional de l'horta del voltant de la capital. El fons està més ben treballat que en el cas de la rajola del pagès, encara que manté el contrast entre el fons lleugerament treballat i el detallisme de la figura central. L'expressió de la cara està feta amb economia de traços; però ben treballats els matisos que ofereixen i l'expressió serena i dolça. La valenciana està pentinada amb els tres monyos, tot i que el perfil deixa veure únicament un lateral. Aquest pèl va tocat amb les joies tradicionals de la valenciana. Les agulles que es claven al monyo i serveixen de subjecció, les arracades, que potser podríem denominar *polques* o *neules* per la forma en què estan pintades i el collaret de dues voltes sense la joia central. El vestit, de festa, o de celebració, porta tots els

|107

ornaments possibles. La faldilla àmplia que estilitza la figura i sense tapar els peus, tot el vestit està pintat amb el mateix color que el seu company valencià de la placa 1008. Tot i que no podem apreciar-ne les diferents parts perquè va tapada, sí que apreciem que porta col·locat un mocador, *mocador de coll*, peça fonamental que durà sempre la dona, que deixaran d'utilitzarles de reputació dubtosa²⁴. El vestit de la valenciana és sobri, de formes senzilles i colors foscos. La toqueta estampada, o potser un mantó, és l'adorn que aporta colorit al conjunt. El davantal és potser de treball, no porta cap guarniment, i està pintat en un color negre perfecte. El calçat, de color negre, és baix, amb l'empenya escotat i com a adorn un llacet, a joc amb l'estil sobri de la resta de la indumentària.

Morfologia de la peça ceràmica

Conformació: Conformació humida manual per modelatge.

Anvers: Capa d'esmalt aplicada a bany, no és gruixuda però prou opaca. No deixa entreveure l'argila.

Revers: La placa està realitzada amb argila de color rosavermellós després de la coccio.²⁵ Advertim restes de material no identificat adherit, i cap resta d'esmalt vitrificat. S'observen petites restes de pinyol formant part de la massa.

Cant: Pel tipus de manufactura suposem que la placa es va realitzar amb una lleugera forma de cunya als costats. No podem comprovar-ho perquè la peça es va trobar emmarcada.

Tècnica Pictòrica

Execució: La placa ceràmica està pintada a mà amb la tècnica de pintura sobre esmalt en cru, la tradicional als obradors ceràmics del segle XIX valencià. El dibuix de correcció acadèmica, es va realitzar sobre un paper no gaire gruixut i que serviria a més posteriorment com estergit per traspasar el dibuix a la placa ceràmica quan aquesta ja disposés de l'esmalt.

No es dibuixa el contorn de la figura com en altres obres ceràmiques, el color dibuixa suaument les formes i ombrreja el pintor per superposició de color. El color blanc no es pinta, s'utilitza l'esmalt de base, únicament se li dóna forma a través dels colors que l'envolten. I el color rosavermellós, una novetat en les ceràmiques de finals del XIX, aquí és utilitzat amb mestria i ben cuit. El color carmí suau de les carnacions no era un color fàcil d'aconseguir a la paleta ceràmica i aquí el veiem ben ombrerat i amb les mateixes tonalitats que utilitzava el pintor Francisco Dasí. La llum que aconsegueix amb el raspat dels colors deixant el blanc de base és una característica pròpia de l'estil de Bergón. Els plecs de la faldilla i del davantal negre estan pintats de forma extraordinària per a la tècnica ceràmica.

La diferència d'execució que mostra la figura i el fons és remarcable. El fons d'aquesta placa afegeix, a diferència de la placa de la figura masculina, el dibuix d'una barraca valenciana, construcció típica de la zona de

l'horta. El fons està executat de la mateixa manera que la rajola del valencià, amb pinzellada ràpida.

Pinzells: Utilitza pinzells petits per produir pinzellada petita, curta i massissa de color. Podem definir l'estil com de gairebé un puntillisme decidit i molt delicat, perfectament coneixedor de les pinzellades de colors ceràmics. Calculem la utilització de dos pinzells bàsics, un 0,1 cm per perfilar i un altre de mida de 0.3 cm per als matisos i farcits.

Colors: Els colors que fa servir Bergón ja són colors ceràmics preparats a les fàbriques, igual que a la placa del valencià. Els òxids purs es continuaran manejant però a poc a poc són substituïts com podem observar en els materials utilitzats pel pintor. Veiem que utilitza el blau molt fosc, (Dasi l'utilitza en el panell de rajoles Sant Jordi²⁶) per al vestit complet, color que aconsegueix la fàbrica de Gastaldo i que veurem utilitzat en altres panells de rajoles. Blau cel matisat amb el rosa clar per als fons de cel. El negre té una qualitat molt bona, ben fos i lluny dels problemes que presenta sovint el manganès, el veiem en el davantal i en el calçat. Els verds utilitzats en petita quantitat per a les herbes del fons, mostren la utilització del verd maragda, preparat ceràmic molt a l'ús en aquell moment. L'ocre i el marró clar-groc fosc amb prou feines es destaquen excepte en la brillantor de l'estampat de la *toquilla*. El rosa carmí de la pell i el roig del mocador són la mostra de l'evolució de les fàbriques ceràmiques i que van aconseguir

introduir les novetats que les empreses de l'exterior els oferien²⁷

Ornamentació

El taulell manca de remat pintat. Sovint les orles pintades sobre la rajola tancaven la composició interior mitjançant motius heretats del barroc, estil que s'abandona en aquesta època i que tornarà a aflorar posteriorment en la taulelleria valenciana. La figura és el centre d'atenció del treball del pintor. Potser fos un encàrrec, representant a una parella valenciana, o potser únicament una representació de la vestimenta tradicional.

Conservació

L'estat de conservació és bo, no presenta esquerdills ni trencaments. La peça manté la cohesió malgrat l'ús, i es troba en bon estat. La història de la pintura sobre rajola a través d'aquestes dues plaques signades aconsegueix omplir un buit informatiu molt important. Es fa necessària la valoració i conservació per la matèria amb què estan fabricades, en primer lloc, i per l'esforç innovador que els industrials del segle XIX valencià van realitzar unint els seus mitjans als artistes del moment. A finals del segle XIX la tècnica tradicional ceràmica va donar un gran salt, tant tècnic com artístic, que malauradament s'ha anat oblidant amb el pas del temps.

Bibliografia

- Alcalalí, Barón de, *Diccionariobiogràfic de artistas valencianos* Valencia, 1897 (ed. Facsímil 1989).
- Catalán Font, C.- “*Retablo de San Juan Bautista. La fábrica de Josep Fos y de Gastaldo (1795-1887)*”. Revista Fonoll, Butlletí de cultura d’Amics de Vinaròs n. 9 Juliol 2011, pàg. 8-10.
- COLL CONESA, J. (2009). *La cerámica valenciana. Apuntes para una síntesis*. Manises: AVEC-Gremio. Versió electrònica en < <http://www.avec.com/lcv/lcv.pdf> >.
- Gimilio Sanz D.- *Los grabados de reproducción como elemento de identificación de pinturas del museo de Bellas Artes de Valencia*. Revista Ars Longa, n. 19, 2010, pàg. 115-124.
- Sempere Vilaplana, L.- *La colección de pinturas y dibujos de las escuelas de artesanos de Valencia*. Revista Ars Longa, 9-10, 2000, pàg. 313-320.

Notes

- 1 A la Revista Saitabi, Vol. 45, 1995, pàg. 144 llegim que va néixer el 1830 i va morir el 1895. Acceptarem les dades provisionalment.
- 2 1834-1897, pintor valencià nascut a Pamplona. Va destacar com a pintor d’història, caricaturista, il·lustrador gràfic i va arribar a ser director de l’Escola de Sant Carles de València en 1871.
- 3 1832-1890, pintor de toros, que es va especialitzar en l’animalística, i l’escenografia.
- 4 Vid. www.tebeosfera.com
- 5 Gayano Lluch, R. -*Aucología Valenciana. Estudio folklórico*. Biblioteca valenciana de Divulgación històrica. València 1942.
- 6 Es pot apreciar una estampa sobre l’*Ecce Homo* realitzada per la Casa Sanchis de València, i una altra titulada *La Reina Dª Maria de Molina presentando a su hijo a las Cortes de Valladolid*, realitzada per a la casa de Litografia V. Alegre de València.
- 7 ceres.mcu.es/pages/Main
- 8 Retrat como el d’Angel Saavedra y Ramírez, d’Antonio García Gutiérrez i altres es poden consultar en datos.bne.es/persona/XX1521275.html
- 9 Es tracta d’un retrat de José M. Girona, un altre de Federico Robba Herdara i un personatge desconegut. Són una donació del Casino Industrial a *Las Escuelas de Artesanos* de València en 1890.
- 10 *Alegoría de la Instrucción*. Oli sobre llenç, 225x138 cm. Signat *A la Junta de Las Escuelas de Artesanos*, A. Bergón 1872. València, (Sala de Juntas). Donatiu de l’autor.

- 11 Manuscrit original propietat del 'arxiu de *Las Escuelas de Artesanos* de València.
- 12 Es va destruir completament a la guerra de 1936. Queda alguna fotografia de molt mala qualitat, impossible d'identificar les rajoles.
- 13 Situats en el Carrer Socorro n.9 de Vinaròs. Catalá Font, C. "Retablo de San Juan Bautista. La fábrica de Josep Fos y de Gastaldo (1795-1887)". Revista Fonoll, Butlletí de cultura d'Amics de Vinaròs n. 9 Juliol, 2011, pàg. 8-10.
- 14 Al carrer Nou de Pescadors s'havia instal·lat, en 1803, la fàbrica de Nova planta de Josep Fos realitzada amb plànols de Josep Ariño.
- 15 Luis Gastaldo i Aznar va establir a més una altra fàbrica cap a 1858 a la zona de Guillén de Castro-Cuenca-Gandía, al Convent de Betlem, que va desaparèixer molt aviat pel creixement de la ciutat.
- 16 PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. (2000). *Cerámica arquitectónica. Azulejos valencianos de serie. El siglo XIX*, Castelló: Institut de Promoció Ceràmica, Diputació Provincial de Castelló, Vol. I, pàg. 43.
- 17 Encara queden moltes peces d'aquestes col·locades in situ. Es tracta de plaques rectangulars amb el rètol pintat en negre sobre el fons blanc, sense ornamentació. Exemple d'això és la *Calle de la madera alta*, la *Travesía de San Mateo* o la *Correderabaja de Sant Pablo*, entre moltes altres.
- 18 PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. (2000). *Cerámica arquitectónica. Azulejos valencianos de serie. El siglo XIX*, Castelló: Institut de Promoció Ceràmica, Diputació Provincial de Castelló, Vol. I, pàg. 43.
- 19 PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. (2000). *Cerámica arquitectónica. Azulejos valencianos de serie. El siglo XIX*, Castelló: Institut de Promoció Ceràmica, Diputació Provincial de Castelló, Vol. I, pàg. 44.
- 20 PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. (2000). *Cerámica arquitectónica. Azulejos valencianos de serie. El siglo XIX*, Castelló: Institut de Promoció Ceràmica, Diputació Provincial de Castelló, Vol. I, Opus cit. Pág. 48
- 21 González Teruel, M.-Jordá Manzanaro, F. *Los azulejos de Francisco Dasí*, en Butlletí informatiu de ceràmica n. 105-106. Gener- Desembre de 2012.
- 22 Museu del Taulell d'Onda
- 23 Es comenta sovint que va ser Francisco Dasí Ortega qui va portar els colors vermells-vermellosos i roses per utilitzar en la pintura sobre taulell després d'un viatge a Londres. Vid. González Teruel, M.-Jordá Manzanaro, F. *Los azulejos de Francisco Dasí*, en Butlletí informatiu de ceràmica n. 105-106. Gener-Desembre 2012.
- 24 Vid. indumentariavalenciana.blogspot.com.es
- 25 La cocció de les plaques arribaria a 950°C - 1000 °C.
- 26 Museu del Taulell d'Onda
- 27 González Teruel, M.-Jordá Manzanaro, F. *Los azulejos de Francisco Dasí*, en Butlletí informatiu de ceràmica n. 105-106. Gener-Desembre 2012.